

મોડાસા તાલુકાની બી.એડ. કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણનો અભ્યાસ

ડૉ. ભાવનાબેન એ. મોદી

આસિ. પ્રોફેસર,

બી. ડી. શાહ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, મોડાસા

સારાંશ:

મોડાસા તાલુકાની બી.એડ. કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણનો અભ્યાસ. જેનો મુખ્ય હેતુ જાતિયતાના સંદર્ભમાં તથા કોલેજના પ્રકારના બી.એડ. કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો તપાસવાનો હતો. આ માટે મોડાસા તાલુકામાં આવેલી અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. નમૂના તરીકે મોડાસા તાલુકામાં આવેલી અનુદાનિત અને ખાનગી બન્ને બી.એડ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તમામ પ્રશિક્ષણાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. વ્યાપવિશ્વને જ નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. અનુક્રમે 46-46 પ્રશિક્ષણાર્થીઓનો નમૂનામાં સમાવેશ કર્યો હતો. સમસ્યાને અનુરૂપ સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી સંશોધકે તૈયાર કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડનો ઉપયોગ કરી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી માટે સરાસરી, પ્રમાણવિચલન, પ્રમાણભૂલ અને t-ગુણોત્તરની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. મોડાસા તાલુકાની અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડમાં અનુદાનિત બી.એડ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ યદિયાતા માલૂમ પડ્યા. મોડાસા તાલુકાની અનુદાનિત બી.એડ. અને ખાનગી બી.એડ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડમાં ભાઈઓ યદિયાતા માલૂમ પડ્યા.

પ્રસ્તાવના:

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલી કમ્પ્યુટરક્ષેત્રની પ્રગતિથી દુનિયાનો કોઈ દેશ કે જીવનનું કોઈ ક્ષેત્ર બાકાત રહ્યું નથી. જીવનના દરેક ક્ષેત્રે કમ્પ્યુટર મહત્વનું બન્યું છે. તેમાં શિક્ષણ ક્ષેત્ર પણ બાકાત નથી. સમાજની ગુણવત્તાનો આધાર શિક્ષકોની સજ્જતા પર રહેલો છે. જ્યારે શિક્ષકોની સજ્જતાનો આધાર તેની અધ્યાપન પદ્ધતિ પર રહેલો છે ભારતનું ભાવિ સારી રીતે ઘડાઈ તે માટે શિક્ષકોએ વર્ગખંડમાં અવનવા અધ્યયન

અનુભવો પૂરા પાડવા જોઈએ.અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયાઅસરકારક બનાવવા વર્ગખંડોમાં નવ વિચારાત્મક વર્ગ વ્યવહાર માટે કમ્પ્યુટર શિક્ષણનો ઉપયોગ શિક્ષક માટે સાંપ્રત યુગમાં અનિવાર્ય બન્યો છે.

કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીના વિકાસની અસર જ્યારે જીવનમાં તમામ ક્ષેત્રો પર થતી જોવા મળી રહી છે ત્યારે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર તેનાથી બાકાત ન રહી શકે તે સ્વાભાવિક છે.શિક્ષણમાં કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીના પ્રવેશથી અધ્યયન અધ્યાપન અને મૂલ્યાંકનના ક્ષેત્રે પરિવર્તનનો પવન ફૂંકાયો છે. પરંપરાગત અને ચીલાચાલુ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓનું સ્થાન કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજી લઈ રહ્યું છે. આથી આવનાર સમયની રૂપ જોતા જે શિક્ષકો કમ્પ્યુટરના જ્ઞાનથી અવગત નહીં હોય તેઓ વામણા પુરવાર થશે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે કમ્પ્યુટરની ઉપયોગીતાને કમ્પ્યુટર અધ્યાયન-અધ્યાપન અને મૂલ્યાંકનના સંદર્ભે જાણી શકાય છે. તેમજ શાળા વ્યસ્થાપન અને સંચાલનમાં પણ કમ્પ્યુટર ઉપયોગી છે. વળી, માધ્યમિક શાળા કક્ષાએ પણ અભ્યાસક્રમમાં કમ્પ્યુટરનું શિક્ષણ સામેલ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારે શિક્ષક પણ કમ્પ્યુટર શિક્ષણથી પરિચિત હોવો જોઈએ. માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો તૈયાર કરતી પ્રશિક્ષણ કોલેજમાં જ, પૂર્વ સેવાકાલીન તાલીમ દરમિયાન તાલીમાર્થીઓ કમ્પ્યુટરનું શિક્ષણ મેળવે તેની જોગવાઈ વિવિધ યુનિવર્સિટી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ અભ્યાસક્રમમાં છે. કમ્પ્યુટરના શિક્ષણ પ્રશિક્ષણ કોલેજના તાલીમાર્થીઓમાં હકારાત્મક મનોવલણ હોય તોજ કમ્પ્યુટરનું શિક્ષણ અસરકારક અને ફાયદાથી નીવડે. તાલીમાર્થીઓનું કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેનું મનોવલણ જણવા માટે એક પ્રમાણિત વલણમાપદંડની જરૂરિયાત છે કે જેના દ્વારા તાલીમાર્થીઓના કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણ જાણી શકાય. આ જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધકે નીચે મુજબની સમસ્યા પસંદ કરી સંશોધન કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

સમસ્યા કથન

મોડાસા તાલુકાની બી.એડ. કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણનો અભ્યાસ.

A STUDY OF ATTITUDE TOWARDS COMPUTER EDUCATION OF TRAINEES OF B. ED. COLLEGES OF MODASA TALUKA

સંશોધનના હેતુઓ:

- (1) મોડાસા તાલુકાની બી.એડ. કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણનો અભ્યાસ કરવો.
- (2) મોડાસા તાલુકાની બી.એડ. કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણનો જાતીયતા અને કોલેજના પ્રકારના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.

સંશોધનના ચલો:

ચલોના પ્રકારો	ચલ	કક્ષાઓ	ઉપયોગમાં લીધેલ ઉપકરણ
સ્વતંત્ર	જાતીયતા	ભાઈઓ અને બહેનો	કમ્પ્યુટર શિક્ષણ મનોવલણ માપદંડ
	કોલેજના પ્રકાર	અનુદાનિત અને ખાનગી	
પરતંત્ર	કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો	-----	

સંશોધનની ઉત્કલ્પના:

Ho₁. અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ પરના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે અર્થસૂચક તફાવત નહિ હોય.

Ho₂. અનુદાનિત બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ પરના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે અર્થસૂચક તફાવત નહિ હોય.

Ho₃ ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ પરના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે અર્થસૂચક તફાવત નહિ હોય.

સંશોધનની ક્ષેત્રમર્યાદાઓ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માત્ર મોડાસા તાલુકાની અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પુરતો મર્યાદિત કરાયો હતો.

વ્યાપ વિશ્વ અને નમૂના પસંદગી:

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં મોડાસા તાલુકામાં આવેલી અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. નમૂના તરીકે મોડાસા તાલુકામાં આવેલી બન્ને અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તમામ પ્રશિક્ષણાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. વ્યાપવિશ્વને જ નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. અનુક્રમે 46-46 પ્રશિક્ષણાર્થીઓનો નમૂનામાં સમાવેશ કર્યો હતો.

સારણી-1 નમૂના માટે પસંદ થયેલી બી.એડ કોલેજની યાદી

ક્રમ	બી.એડ કોલેજની યાદી	બી.એડ કોલેજનો પ્રકાર	પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સંખ્યા
1	બી. ડી. શાહ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન , મોડાસા	અનુદાનિત	46
2	લલિતા બા બી.એડ કોલેજ, મોડાસા	ખાનગી	46
કુલ			92

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કુલ 92 પાત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અભ્યાસમાં પાત્રોની જાતીયતા અને કોલેજના પ્રકારએવા બે ચલોની પ્રશિક્ષણાર્થીઓના કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો તપાસવાનું નક્કી કર્યું હતું નમૂનાના પાત્રોની વિગત સારણી-2 માં દર્શાવેલ છે.

સારણી-2 નમૂનાના પાત્રોની વિગત

ચલ	પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઇઓ		પ્રશિક્ષણાર્થી બહેનો		કુલ
	અનુદાનિત	ખાનગી	અનુદાનિત	ખાનગી	
	16	16	30	30	92
કુલ	32		60		

સંશોધન પદ્ધતિ:

પ્રસ્તુત સંશોધન વ્યવહારિક સંશોધન કહી શકાય કારણકે અહીં સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી સંશોધન હાથ ધરેલું હતું અર્થાત્ માહિતીને એકત્ર કરી તેનો સર્વે કરવામાં આવ્યો તેથી વ્યવહારિક અર્થાત્ સર્વેક્ષણાત્મક સંશોધન કહી શકાય. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધક દ્વારા 'સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ' નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધનનું ક્ષેત્ર:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે મોડાસા તાલુકામાં આવેલી બંને અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તમામ પ્રશિક્ષણાર્થીઓની પસંદગી કરી તેમની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી પ્રસ્તુત સંશોધનનું ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી હતું.

સંશોધનનું ઉપકરણ:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં મોડાસા તાલુકામાં આવેલી બંને અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તમામ પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી સંશોધકે તૈયાર શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી જાગૃતિ માપદંડનો ઉપયોગ કરેલ છે.

માહિતી એકત્રીકરણ અને પૃથકકરણ :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પસંદ કરાયેલ અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તમામ પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ તથા બહેનો એમ કુલ 92 પ્રશિક્ષણાર્થીઓનો નિદર્શ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં 60 પ્રશિક્ષણાર્થી બહેનો અને 32 પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ પાસે કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણ માપદંડ ભરાવીને માહિતીને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી તેના પ્રાપ્તાકોની સરાસરી, પ્રમાણવિચલન, અને t-કસોટીનો ઉપયોગ કરીને માહિતીનું પૃથકકરણ કરવામાં આવ્યું હતું .

ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી:

Ho₁. અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ પરના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે અર્થસૂચક તફાવત નહિ હોય.

સારણી-3

જૂથ	સંખ્યા (N)	મધ્યક	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણ ભૂલ	મધ્યકનો તફાવત	t મૂલ્ય	df	સરાસરીના તફાવતની સાર્થકતા
અનુદાનિત	46	149	37	7.30	25	3.43	91	સાર્થક તફાવત છે
ખાનગી	46	124	34					

સારણી3 માં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણઅનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ માં અનુદાનિત અને ખાનગી એ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોનો મધ્યક અને પ્રમાણ વિચલન અનુક્રમે 149 અને 37 તથા 124 અને 34 છે , તેમનીવચ્ચેની પ્રમાણભૂલ 7.30 મધ્યકનો તફાવત 25 છે જ્યારે t મૂલ્ય 3.43, df = 45 છે. પ્રાપ્ત પરિણામોને સારણીમાં જોતા 0.01 કક્ષાએ tનું મૂલ્ય 2.58 કરતા વધારે છે અર્થાત્ આંકડાશાસ્ત્રીય કસોટીએ 0.01 કક્ષાએ સાર્થક તફાવત છે માટે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે.

Ho₂. અનુદાનિત બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ પરના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે અર્થસૂચક તફાવત નહિ હોય.

સારણી-4

જૂથ	સં ખ્યા (N)	મધ્યક	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણ ભૂલ	મધ્યકનો તફાવત	t મૂલ્ય	df	સરાસરીના તફાવતની સાર્થકતા
અનુદાનિત ભાઈઓ	16	140	36	11.08	14	1.23	45	સાર્થક તફાવત નથી
અનુદાનિત બહેનો	30	154	36					

સારણી 4 માં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે અનુદાનિત ભાઈઓ અને અનુદાનિત બહેનો બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ માં અનુદાનિત ભાઈઓ અને અનુદાનિત બહેનોએ મેળવેલ પ્રાપ્તકોનો મધ્યક અને પ્રમાણ વિચલન અનુક્રમે 140 અને 36 તથા 154 અને 36 છે, તેમની વચ્ચેની પ્રમાણભૂલ 11.08 મધ્યકનો તફાવત 14 છે જ્યારે t મૂલ્ય 1.23, $df = 45$ છે. પ્રાપ્ત પરિણામોને સારણીમાં જોતા 0.05 કક્ષાએ t નું મૂલ્ય 1.96 કરતા ઓછું છે અર્થાત્ આંકડાશાસ્ત્રીય કસોટીએ 0.05 કક્ષાએ સાર્થક તફાવત નથી માટે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો સ્વીકાર થાય છે.

H_0 ખાનગી બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડ પરના સરાસરી પ્રાપ્તકો વચ્ચે અર્થસૂચક તફાવત નહિ હોય.

સારણી-5

જૂથ	સંખ્યા (N)	મધ્યક	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણ ભૂલ	મધ્યકનો તફાવત	t મૂલ્ય	df	સરાસરીના તફાવતની સાર્થકતા
ખાનગી ભાઈઓ	16	104	29	8.84	33	3.87	45	સાર્થક તફાવત છે
ખાનગી બહેનો	30	137	28					

સારણી 5 માં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ખાનગી બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા ભાઈઓ અને બહેનો પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડમાં ભાઈઓ અને બહેનોએ મેળવેલ પ્રાપ્તકોનો મધ્યક અને પ્રમાણ વિચલન અનુક્રમે 104 અને 29 તથા 137 અને 28 છે, તેમની વચ્ચેની પ્રમાણભૂલ 8.84 મધ્યકનો તફાવત 33 છે જ્યારે t મૂલ્ય 3.87, $df = 45$ છે. પ્રાપ્ત પરિણામોને સારણીમાં જોતા 0.01 કક્ષાએ t નું મૂલ્ય 2.58 કરતા વધારે છે અર્થાત્ આંકડાશાસ્ત્રીય કસોટીએ 0.01 કક્ષાએ સાર્થક તફાવત છે માટે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે.

સંશોધનનાં તારણો:

પ્રસ્તુત સંશોધનના તારણો આ પ્રમાણે છે.

- (1) મોડાસા તાલુકાની અનુદાનિત અને ખાનગી બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડમાં અનુદાનિત બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની જાગૃતતામાં યદિયાતા માલૂમ પડ્યા.
- (2) મોડાસા તાલુકાની અનુદાનિત બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડમાં ભાઈઓ યદિયાતા માલૂમ પડ્યા.
- (3) મોડાસા તાલુકાની ખાનગી બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોની કમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના મનોવલણો વિષયક માપદંડમાં ભાઈઓ યદિયાતા માલૂમ પડ્યા.

संदर्भसूची

1. Ambasana, Anil (1998). Computer in Research and Education. Rajkot :Saurashtra University.
2. Best, J. W. and J. V. Kahn (1986). Research in Education (5th Ed.). New Delhi : Prentice Hall of India Pvt. Ltd.
3. Bhattacharya, S. (1968). Foundations of Education and Research. Baroda : Acharya Book Depot.
4. Buch, M. B., (1991). Fourth Survey of Research in Education (1978-83). New Delhi: NCERT.
5. NCERT, (2000). Fifth Survey of Educational Research (1988-92). Vol.-II. New Delhi: NCERT.